

УДК 069(091)(477.51)

Дмитро Калита

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ МУЗЕЇВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

FROM THE HISTORY OF MUSEUM CREATION IN CHERNIHIVSCHYNA

DOI: 10.58407/litopis.250405

© Д. Калита, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7729-1762>

Мета статті полягає у висвітленні історії створення музеїв на Чернігівщині, їх основного призначення, характеристики презентованих музейних експозицій. **Методологічну основу** дослідження становлять загальнонаукові (аналізу, синтезу, класифікації, систематизації, узагальнення) та історичні (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний) **методи**. **Наукова новизна**. З опорою на документальні джерела та історіографічні матеріали, у статті схарактеризовано передумови створення та функціонування музейних установ Чернігівщини XIX–XX ст., визначено їх значення у формуванні історичної пам'яті нашого народу. **Висновки**. Підготовлений автором матеріал виголошує роки відкриття перших музеїв та назви населених пунктів на Чернігівщині, де розпочиналась їх історія. Увага приділена персоналіям, які брали активну участь у культурно-просвітницькій діяльності регіону, визначено їх вплив на активізацію національної самосвідомості тогочасного суспільства.

Ключові слова: Чернігівщина, національний рух, старожитності, археологічні дослідження, музеї, краєзнавство, історична пам'ять.

The purpose of the publication is to highlight the history of the creation of museums in the Chernihivschyna, their main purpose, and characteristics of the presented museum exhibits. **The methodological basis** of the research consists of general scientific methods (analysis, synthesis, classification, systematization, generalization) and historical methods (problem-chronological, historical-comparative, historical-typological). **Scientific novelty**. Based on documentary sources and historiographical materials, the article characterizes preconditions for the creation and functioning of museum institutions in the Chernihivschyna in the 19th–20th c. and defines their significance in the formation of the historical memory of our people. **Conclusions**. The material prepared by the author announces years of the opening of the first museums and names of settlements in the Chernihivschyna where their history began. Attention is given to individuals who played an active role in the cultural and educational activities of the region, emphasizing their impact on the activation of national consciousness in the society of that time.

Key words: Chernihivschyna, national movement, antiquities, archaeological research, museums, local history, historical memory.

У XVIII – першій пол. XIX ст. у багатьох країнах Європи активізувався національний рух, поживавився інтерес прогресивної частини суспільства країн континенту до вивчення своєї історії. Значну роль у цьому відіграла нова на той час наука – археологія. Розкопки давньоримської Помпеї, археологічні експедиції з вивчення артефактів стародавнього Єгипту, артефакти стародавніх культур Південної Америки, Азії, привезені дослідниками в Європу, сприяли популяризації археології. У Європі виникає велика кількість музеїв, в яких експонуються артефакти, завезені з різних частин планети – Британський музей у Лондоні, Лувр у Парижі, музей Прадо в Мадриді.

Не залишилася осторонь цієї тенденції і Російська імперія. З 1702 р. видаються укази про збирання та зберігання моделей та різних рідкісних предметів. Перші музеї створюються в Санкт-Петербурзі: Кунсткамера (1714), Ермітаж (1764) та ін.

У др. пол. XIX ст. в Україні виникає особливий інтерес до історії, етнографії та археології. З розгортанням археологічних досліджень в Україні створюються перші музеї: кабінет рідкісних речей Чорноморського депо карт при Чорноморському гідрографічному депо в м. Миколаєві (1803), краєзнавчий музей у м. Миколаєві (1806), «кабінет рідкостей» при Харківському університеті (1807), Феодосійський музей старожитностей (1811), Одеський археологічний музей (1825), Керченське (1826) та Одеське товариства історії та старожитностей (1839) та ін.¹

Не залишилась осторонь цих тенденцій і Чернігівщина. Організаційне оформлення історичного краєзнавства в Придеснянському краї відбувається в 90-х рр. XIX ст. У 1894 р. було створено Ніжинське історико-філологічне товариство, 1896 р. – Чернігівська губерньська вчена архівна комісія. Пізніше, у 1908 р., у м. Чернігові відбувся XIV Археологічний з'їзд, який сприяв пошуків історико-краєзнавчих досліджень у регіоні. Рішення про створення церковно-історичного музею Чернігівської єпархії (Чернігівське єпархіальне сховище старожитностей) було прийнято у 1900 р., проте з об'єктивних причин статут музею було затверджено в жовтні 1906 р. Головна мета діяльності – збирання, зберігання та вивчення церковно-історичних старожитностей регіону. Діяльністю музею безпосередньо опікувалася утворена в жовтні 1907 р. Церковно-археологічна комісія. Спочатку колекції зберігалися у приміщенні Чернігівської духовної семінарії, з 1912 р. – у новозбудованому будинку Миколаївського єпархіального братства. У 1921 р. на основі зібрання було створено Музей культів, який у 1925 р. увійшов до складу Чернігівського державного музею².

Серед заможного класу людей, які цікавилися історією краю, виникає багато колекціонерів історичних артефактів. На Чернігівщині найбільш відомим меценатом-колекціонером був Василь Васильович Тарновський-молодший, нащадок козацького старшинського роду. Колекціонуванням історичних артефактів В. Тарновський захопився змолоду, об'їхав глухі куточки України в пошуках цікавих експонатів, які скуповував, вимінював та й просто отримував у подарунок. У сім'ї Тарновських завжди захоплювалися постаттю Т. Шевченка, тому Василь Васильович збирав усе, що було пов'язано з ім'ям Кобзаря. Його зібрання Шевченкіани складало приблизно тисячу речей.

В останні роки життя В. Тарновського непокоїла думка про подальшу долю його колекції. За порадою видатного українського історика О. Лазаревського Василь Васильович вирішив довірити своє зібрання Чернігівському губернському земству.

Отже, у грудні 1899 р. губернське зібрання вповноважило управу вступити у володіння музеєм В. Тарновського. Із цією метою було вирішено викупити, перебудувати й облаштувати кам'яний дім на Смоленській вулиці (сучасна – Шевченка), де раніше знаходився ремісничий клас сирітського будинку, та передбачити додаткове фінансування для цього. Так було прийнято рішення створити «Музей українських старожитностей» та присвоїти йому ім'я В. Тарновського³.

Сам В. Тарновський розділив зібрання на три відділи: доісторичний, великокнязівський та козацький. Перші два складалися переважно з археологічних матеріалів розкопок давньоруського городища Княжа гора (датоване X–XIII ст., знаходиться на одному з підвищень правого берега Дніпра поблизу м. Канів Черкаської обл.), здійснених на кошти В. Тарновського. До колекції великокнязівської епохи входили монети, печатки, хрести, образки, змійовики, прикраси, зброя, упряж, предмети домашнього вжитку, знаряддя та інструменти (близько 1750 артефактів). Серед експонатів музею привертала увагу також знахідки часів первісного суспільства⁴.

Надзвичайним за обсягом і складом був козацький відділ колекції. В. Тарновський зберіг безцінні документи XVII–XVIII ст., холодну і вогнепальну зброю, клейноди, церковні артефакти, вишивки, вбрання та взуття, близько сотні портретів історичних осіб, гравюри, стародруки, серед яких був «Апостол» Івана Федорова. Колекція містила документи та речі, що належали гетьманам І. Мазепі, І. Скоропадському, С. Палію, П. Полуботку, Д. Апостолу, родині Розумовських⁵.

У 1902 р. музей прийняв перших відвідувачів. Колекція В. Тарновського була такою великою, що бракувало місця для її повноцінного розміщення. На старих фото видно, що

¹ Гаврилишина Н. Музеї України. Велика українська енциклопедія. 2022. 22 квітня. URL: <https://vue.gov.ua/> Музеї України.

² Ткаченко В. Історичне краєзнавство на Чернігівщині. Чернігівщина краєзнавча. Календар 2005. Київ: Культурно-освітній центр «Золотар», 2004. С. 48.

³ О передаче музея В. Тарновского губернскому земству. Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1898 г. Чернигов: Тип-я Губернского Земства, 1899. С. 52–54.

⁴ О музее В. Тарновского. Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1899 г. Чернигов: Тип-я Губернского Земства, 1900. С. 265–270.

⁵ Там само.

частина експонатів лежала просто на підлозі. У музеї працювало лише двоє людей: директор (він же екскурсовод) і сторож, який виконував також функції швейцара⁶.

До 1904 р. Музей українських старожитностей ім. В. Тарновського приймав відвідувачів, проте юридично не вважався відкритим, хоча музейною комісією він був визнаний підготовленим до відкриття ще 7 грудня 1902 р.⁷

Офіційне відкриття музею відбулося 15 лютого 1904 р. У цей день було 95 відвідувачів. Усього за 1904 р. музей відвідало 4802 глядачів⁸.

З музеєм пов'язані імена багатьох відомих діячів української культури. Першим директором був Андрій Павлович Шелухін (1871–1931), його змінив Вадим Львович Модзалевський (1882–1920)⁹.

Історичний музей Чернігівської вченої архівної комісії

Першим загальнодоступним музеєм Чернігова був історичний музей Чернігівської вченої архівної комісії, офіційно відкритий 26 листопада 1896 р. як складова частина громадської організації історико-краєзнавчого спрямування – Чернігівської губернської вченої архівної комісії (ЧАК)¹⁰.

Підготовка роботи з організації архівної комісії, програмою діяльності якої передбачалося поступове утворення музею, розпочалася в 1895 р. На момент відкриття в музеї було майже 400 експонатів, переважно монет. Формування музейної збірки відбулося за рахунок пожертв та діяльності ЧАК і її членів – археологічних розкопок, обстежень пам'яток архітектури, розбору архівів тощо. До створення музею безпосереднє відношення мав чернігівський губернатор Євген Костянтинович Андрієвський (1847–1917), засновник, опікун, почесний член ЧАК. Він сприяв надходженню експонатів, які залишилися після губернської сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки 1883 р., цікавих з історичного погляду документів і книг з архіву губернського правління.

Цінними експонатами, що надійшли до колекції в цей період, були настільна медаль у пам'ять «100-річчя заснування Вільного економічного товариства» (липень 1895) та змійовик «Кузьма і Дем'ян» (початок 1896)¹¹.

У 1902 р. Є. Андрієвський звернувся з офіційним листом до міських голів, старост, справників з проханням передати ЧАК речі і документи ліквідованих ремісничих управ. Завдяки цьому склалася унікальна колекція пам'яток цехового устрою, яка містила цехові книги, значки (корогви), жезли, покривала на мари, дошку з розкладом чергувань цехів Чернігівської ремісничої управи¹².

Очолював Музей ЧАК керівник справами комісії. З 1897 до 1902 рр. ним був літератор і видавець Павло Микитович Тиханов (1839–1905), який уклав перший каталог музею (1900)¹³.

Серед дарувальників були представники різних верств населення: землевласники, чиновники, купці, селяни, учені, військові, навіть мешканці колонії малолітніх злочинців і в'язниці. Археологічні матеріали і монетні скарби, знайдені на Чернігівщині, передала також Імператорська археологічна комісія¹⁴.

Значно активізувалася робота з приходом на посаду знаного чернігівського історика, краєзнавця, музейника і архівіста Петра Михайловича Добровольського (1871–1910), який започаткував збиральницькі експедиції – «екскурсії», уклав новий ґрунтовний каталог, популяризував колекції музею на XII і XIII Археологічних з'їздах. З 1904 р. члени архівної комісії почали проводити археологічні розкопки, знахідки передавалися до музею. Значно поживалася збиральницька робота ЧАК під час підготування до XIV Археологічного з'їзду 1908 р.¹⁵

Музей розмістився на розі вулиць Бульварної та Гончої (тепер – перехрестя вулиць Преображенської та Гончої) в колишньому будинку відділення державного банку, наданому комісії в безкоштовне користування міською управою, яка виділяла кошти також на

⁶ Музей українських старожитностей Тарновського: один із символів незламності Чернігова. *Суспільне Чернігів*. 2022. 8 травня. URL: <https://suspilne.media/chnihiv/236987-muzej-ukrainskih-starozitnostej-tarnovskogo-odin-iz-simvoliv-nezlamnosti-chernigova/>.

⁷ Музей украинских древностей В. Тарновского. *Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1904 г.* Чернигов, 1905. С. 418–422.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Линюк Л. Музей чернігівської губернської вченої архівної комісії. *Чернігівщина краєзнавча. Календар 2005*. Київ: Культурно-освітній центр «Золотар», 2004 С. 420.

¹¹ Линюк Л. Історичний музей Чернігівської вченої архівної комісії. *Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського*. 2023. 28 січня. URL: <https://choim.org/istorichnyi-muzej-chernigivskoi-vchen/>.

¹² Линюк Л. Музей чернігівської губернської вченої архівної комісії. С. 422.

¹³ Линюк Л. Історичний музей Чернігівської вченої архівної комісії...

¹⁴ Линюк Л. Музей чернігівської губернської вченої архівної комісії. С. 422.

¹⁵ Там само. С. 424.

опалення, освітлення, ремонт. Іншу його частину до 1908 р. займала громадська бібліотека. Будинок зберігся й використовується тепер як житловий¹⁶.

Остерський краєзнавчий музей

Остерський краєзнавчий музей – один із найстаріших на Чернігівщині, заснований в 1908 р. рішенням Остерської земської управи як «Шкільний музей наочних посібників». У жовтні 1912 р. музею було виділено окреме приміщення в земській бібліотеці, і він відчинив двері для відвідувачів¹⁷.

З 1919 р. музей діяв як складова щойно створеного музею педагогіки, етнографії та природи Остерського педагогічного технікуму ім. Л. Глібова.

Директор технікуму, археолог та історик Анатолій Григорович Розанов (1883–1956) став фундатором і першим завідувачем музею. У 1924 р. А. Розанов організував Остерське наукове товариство краєзнавців. Під його керівництвом було розкопано низку древніх городищ, зібрано унікальні етнографічні та фольклорні пам'ятки козацького краю¹⁸.

З 1924 р., завдяки зібраним матеріалам і проведеній роботі, музей став краєзнавчим.

З травня 1919 р. і по сьогодні музей знаходиться в будинку нащадка давнього козацького роду, генерал-лейтенанта Володимира Костянтиновича Солонини (1851–1914), який подарував його місту в довічне володіння з тим, щоб у ньому розмістили культурно-освітню установу. Будинок споруджено в 1898 р. у мальовничому урочищі, яке називається Солонинівщиною. Будівля є пам'яткою архітектури краю¹⁹.

В Остерському краєзнавчому музеї представлені археологічні знахідки від епохи палеоліту, міді та бронзи й до обладунку панських будинків. Багато рідкісних експонатів козацької доби, адже м. Остер є давньою козацькою фортецею²⁰. Археологічні пам'ятки розповідають про історію знаменитого літописного Городця Остерського (літописне місто Переяславського князівства. Знаходиться на території сучасного м. Остер. Уперше згадане в Іпатіївському літописі під 1098 р., коли переяславський князь Володимир Мономах спорудив у ньому нові укріплення). Унікальними експонатами є давньоруська кольчуга XI–XII ст., козацькі пояс і люльки, кістяна пороховниця часів Хмельниччини. Найбільш цікавий експонат музею – ікона XVII ст. «Різдво Богородиці». В експозиції також представлена унікальна шведська грамота-фальконет часів гетьмана І. Мазепи²¹.

Цікавою частиною експозиції є меморіальні речі колишнього власника маєтку, в якому розміщений музей: gobelen XVIII ст., світильник, різьблені крісла, фарфоровий посуд²².

Прилуцький краєзнавчий музей

22 вересня (4 жовтня за новим стилем) 1894 р. на зборах повітового земства було прийнято рішення про створення у м. Прилуках природничо-історичного музею²³. Земці виділили кошти на його утримання й домовилися про спорудження прибудови до Земського Дому – двох музейних залів, проте дозволу ні з Полтави (Прилуцький повіт входив до складу Полтавської губернії), ні із Санкт-Петербурга не отримали²⁴.

Виникнення краєзнавчого музею на Прилучині відбулося набагато пізніше, і пов'язано воно з діяльністю голови повітового Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини Івана Назаровича Капустянського (1894–1937). Він активно збирав місцеву старовину, твори мистецтва, історичні реліквії. Фактично музейна збірка була сформована в період існування УНР. 1 листопада 1919 р. І. Капустянський відкрив перший на Прилучині мистецький музей у с. Сокиринцях, у палаці Галаганів²⁵.

Офіційне відкриття земського музею в м. Прилуках відбулося 21 грудня 1919 р. вже при більшовиках. Відкрили його в центрі міста по вул. Скоропадській у Земському Домі²⁶.

¹⁶ Линюк Л. Музей чернігівської губернської вченої архівної комісії. С. 422.

¹⁷ Литвиненко І. Остерський краєзнавчий музей. *Чернігівщина краєзнавча. Календар 2005*. Київ: Культурно-освітній центр «Золотар», 2004. С. 444.

¹⁸ Околітенко Н. Осердя древнього міста. *Науково-практична конференція з нагоди 100-річного ювілею Остерського краєзнавчого музею*. Ніжин: Аспект-поліграф, 2008. С. 66.

¹⁹ Майко І. Найстаріший земський. *Науково-практична конференція з нагоди 100-річного ювілею Остерського краєзнавчого музею*. Ніжин: Аспект-поліграф, 2008. С. 64.

²⁰ Там само.

²¹ Литвиненко І. Остерський краєзнавчий музей. С. 446.

²² Там само.

²³ Історія музею. *Прилуцький краєзнавчий музей ім. В.І. Маслова*. URL: <https://museumpryluky.org.ua/museum/>.

²⁴ Гайдай Г. Прилуцький краєзнавчий музей. *Чернігівщина краєзнавча. Календар 2005*. Київ: Культурно-освітній центр «Золотар», 2004. С. 436.

²⁵ Історія музею...

²⁶ Гайдай Г. Прилуцький краєзнавчий музей. С. 436.

Основою для створення експозиції музею послужило Галаганівське приватне музейне зібрання, яке складалося із шедеврів світового мистецтва художників Т. Шевченка, Л. Жемчужникова, В. Штернберга, І. Соколова, К. Трутовського, О. Іванова, І. Айвазовського, Л. Лагоріо, М. Клода. Крім того, чудова колекція картин західноєвропейських майстрів, ікони, збірка італійських гравюр, вази з коштовних гірських порід, колекції старовинних меблів, бронзи, килимів, козацької зброї, монет та медалей. Серед робіт, які були передані із Сокиринського палацу, найвагомішою була колекція старовинних українських портретів і народних картин XVII–XIX ст., зокрема родинні портрети Маркевичів, Скоропадських, Стороженків, Розумовських, Галаганів. У фондах Прилуцького краєзнавчого музею зберігається рукописний «Список картин, які мають у Округовому музеї Прилукини. Список № 1», де серед перелічених художніх робіт є ті, що відображають місцевість м. Прилуки та Прилуччини, зокрема робота Черненка «Прилуцькі млини», «Краєвид із сада Скоропадського», «Хата в Прилуці біля млинів», «Прилуцьке кладовище», робота «Краєвид на Дідицьку усадбу» невідомого художника (назви робіт вказані в оригіналі)²⁷.

З 1927 р. становленням музею й поповненням фондів займався завідувач музеєм, професор Василь Іванович Маслов (1885–1959), якому вдалося значно поповнити колекцію експозиції.

Сосницький краєзнавчий музей

Засновником краєзнавчого музею був місцевий уродженець, юрист Юрій Степанович Виноградський (1873–1965). Після початку Першої світової війни Ю. Виноградський за сімейними обставинами був змушений залишити Варшаву та повернувся до Чернігівської губернії. У Чернігові він деякий час працював юристом. До війни Ю. Виноградський активно цікавився історією, зокрема, його обрали членом товариства історії, філології та права при Варшавському університеті. У Чернігові провідним центром історичних досліджень була Чернігівська губернська вчена архівна комісія, членом якої його невдовзі й обрали. Згодом він очолив Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва. У березні 1919 р. у складі Чернігівського губернського відділу народної освіти був утворений Комітет з охорони пам'яток мистецтва і старовини, першим очільником якого став Ю. Виноградський²⁸.

Рішенням повітового комітету музей був відкритий 1 липня 1920 р. і презентувався як історико-археологічний, а з 1947 р. – краєзнавчий²⁹.

На початку свого існування музей висвітлював історію повіту. Музейні зібрання формувалися за рахунок старожитностей, виявлених у його територіальних межах. У 1924 р. в музеї нараховувалося 432 експонати, а через 10 років – понад 4000.

Серед експонатів привертає увагу палеонтологічна колекція, бронзові речі, типові для скіфського періоду, знайдені на Киселівському торфовищі. Серед кількатисячної колекції археологічних матеріалів значне місце посідають предмети давньоруського озброєння, переважно зброя IX–XII ст. Музею належить колекція гутного скла, деякі експонати датуються XVII ст. і мають неабияку художню цінність³⁰.

Виникнення перших музеїв на Чернігівщині на рубежі XIX–XX ст., поза сумнівом, було подією, непересічною для того часу. Перші музеї викликали серед місцевого населення велику цікавість. Інтерес серед місцевої громадськості до історії регіону та України в цілому сприяв активізації національної самосвідомості тогочасного суспільства.

Перші музеї Чернігівщини виконували роль осередків історичної пам'яті нашого народу та мали значний вплив на розвиток історико-культурних процесів першої половини XX ст.

References

- Haidai, H. (2004). Prylutskyi kraieznavchyi muzei [Prylutsky local lore museum]. Kyiv, Ukraine.
 Kravchenko, M. (2004). Sosnytskyi kraieznavchyi muzei [Sosnytskyi local lore museum]. Kyiv, Ukraine.
 Lyniuk, L. (2004). Muzei chernihivskoi hubernskoi vchenoi arkhivnoi komisii [Museum of the Chernihiv provincial scientific archival commission]. Kyiv, Ukraine.
 Lytvynenko, I. (2004). Osterskyi kraieznavchyi muzei [Osterskyi local history museum]. Kyiv, Ukraine.

²⁷ Історія музею...

²⁸ Кравченко М. Сосницький краєзнавчий музей. *Чернігівщина краєзнавча. Календар 2005*. Київ: Культурно-освітній центр «Золотар», 2004. С. 452.

²⁹ Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю.С. Виноградського. *Музеї Чернігівщини – Museums of Chernihiv region. Веб-портал музеїв і заповідників Чернігова та Чернігівської області*. URL: <http://museum.cult.gov.ua/sosnytskyi-kraieznavchij-muzej-im-yu-s-vynohradskoho/>.

³⁰ Кравченко М. Сосницький краєзнавчий музей. С. 452.

Maiko I. (2008). Naistarishyi zemskyi [The oldest zemstvo]. Nizhyn, Ukraine.

Okolitenko, N. (2008). Oserdia drevnoho mista [The heart of the ancient city]. Nizhyn, Ukraine.

Tkachenko V. (2004). Istorychne kraieznavstvo na Chernihivshchyni [Historical local history in Chernihivschyna]. Kyiv, Ukraine.

Калита Дмитро Анатолійович – аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Kalita Dmytro – post-graduate student of the department of history of Ukraine, archeology and local history of the O. Lazarevsky educational and scientific institute of history and socio-humanitarian disciplines of T. Shevchenko National university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: dmok465@gmail.com

Дата подання: 9 січня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 6 серпня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Калита, Д. З історії створення музеїв на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2025. № 4. С. 39–44. DOI: 10.58407/litopis.250405.

Цитування за стандартом APA

Kalita, D. (2025). Z istorii stvorennia muzeiv na Chernihivshchyni. [From the history of museum creation in Chernihivschyna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 39–44. DOI: 10.58407/litopis.250405.

